

УДК 331.101.262.631.111

**ОСОБЛИВОСТІ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ПРИЧИНИ ЇХ
ВИНИКНЕННЯ****Г. Черевко**, д. е. н., професор

ORCID ID: 0000-0002-0072-5816

І. Вовк, здобувач наукового ступеня доктора філософії

ORCID ID: 0000-0001-6075-6094

Львівський національний університет природокористування

© Г. Черевко, І. Вовк, 2024

[https:// 10.31734/agrarecon2024.02.104](https://10.31734/agrarecon2024.02.104)**Черевко Г., Вовк І. Особливості людського капіталу сільськогосподарських підприємств та причини їх виникнення**

Подано результати дослідження особливостей людського капіталу сільськогосподарських підприємств, зумовлених специфікою сільського господарства як галузі, специфікою сільської місцевості як основного джерела поповнення носіїв людського капіталу у сільськогосподарських підприємствах і специфікою самих цих підприємств та особливостями їх функціонування. Вихідним моментом для проведених досліджень було усвідомлення сутності та значення того, що умова виконання сучасних функцій сільським господарством – досягнення ним потрібного, конкурентного рівня економічної ефективності, вирішальним чинником чого є наявність якісного людського капіталу. Тому пізнання зазначених особливостей створює потенційну платформу можливостей для їхнього використання як чинників сприяння підвищенню якості та ефективності застосування людського капіталу в підприємствах галузі, що, натомість, сприятиме підвищенню ефективності їхнього функціонування. Встановлено, що специфіка сільської місцевості в сукупності із специфікою галузі сільського господарства органічно накладають свій відбиток на особливості функціонування сільськогосподарських підприємств і, відповідно, формують особливості їх людського капіталу, оскільки ставлять до нього специфічні вимоги щодо рівня якості та можливостей використання. Особливості людського капіталу сільськогосподарських підприємств зумовлені специфікою сільської місцевості, сільськогосподарської галузі та функціонування цих підприємств: необхідність наявності широкого асортименту кваліфікацій та здатності до постійного оновлення і самооновлення професійних знань і навичок, навичок пошуку необхідної інформації; здатності до виконання широкого профілю операційних завдань; міцного здоров'я та здатності до самооздоровлення, творчих здібностей; високий рівень інвестиційної привабливості через високу потенційну віддачу; висока здатність до адаптації до динамічних умов функціонування. Особливості формування і функціонування людського капіталу сільськогосподарських підприємств, зумовлені специфікою воєнного часу, не враховували, з огляду на їхній тимчасовий характер. На найближчу перспективу найпривабливішими напрямками подальшого дослідження проблеми особливостей людського потенціалу сільськогосподарських підприємств є вивчення можливостей ефективного використання цих особливостей для підвищення ефективної реалізації потенціалу цього капіталу.

Ключові слова: людський капітал, сільськогосподарські підприємства, сільське господарство, сільська місцевість, особливості.

Cherevko H., Vovk I. Peculiarities of the human capital of agricultural enterprises and its causes

The article aims to present the results of a study on the characteristics of human capital in agricultural enterprises. It explores how the specifics of agriculture as an industry, rural areas as the primary source of human capital in agricultural enterprises, and the nature of these enterprises themselves impact the human capital within them. The study was prompted by the understanding that modern agriculture's ability to function effectively depends on achieving a competitive level of economic efficiency, which is greatly influenced by the presence of high-quality

human capital. Therefore, understanding these specific features provides potential opportunities to enhance the quality and efficiency of human capital utilization in the industry, thereby improving overall enterprise efficiency. The research revealed that the characteristics of rural areas and the agricultural sector significantly influence the functioning of agricultural enterprises and consequently shape the attributes of their human capital. This includes specific requirements for the quality and utilization of human capital. Key features of human capital in agricultural enterprises influenced by the specifics of rural areas and the agricultural industry include a broad range of qualifications, the ability to constantly update professional knowledge and skills, adeptness at performing various operational tasks, good health and resilience, creative abilities, high investment attractiveness due to potential high returns, and adaptability to dynamic operating conditions. The study did not consider the impact of wartime specifics on the formation and functioning of human capital in agricultural enterprises due to their temporary nature. Future research into the specific characteristics of human potential in agricultural enterprises could focus on exploring effective ways to utilize these characteristics to enhance the potential of this capital and improve overall efficiency.

Keywords: human capital, agricultural enterprises, agriculture, rural areas, peculiarities.

Постановка проблеми. Економічний розвиток позначається на кожній сфері життя людини, зокрема й у сфері використання ресурсів та управління ними. Їхня вичерпність означає, що економічну ефективність дедалі частіше визначають люди. Це також стосується сільського господарства, яке, хоча загалом вважається слабшою ланкою в економіці, як і інші галузі, накладає на суб'єктів господарювання вимогу ефективного функціонування під загрозою елімінації з ринку (Kozera, 2011, s. 111). Протягом століть сільське господарство відігравало домінуючу роль у розвитку економіки, сільської місцевості та забезпеченні необхідного рівня продовольчої безпеки. За останні десятиліття років під впливом різноманітних чинників, особливо внаслідок системних трансформаційних процесів, європейської інтеграції та процесів глобалізації, роль сільського господарства змінюється. Традиційне сприйняття сільського господарства та можливостей ефективного господарювання в ньому крізь призму кількості та якості землі та залученого капіталу поступово, в силу розвитку суспільного прогресу, диверсифікується. Тобто, хоча цей сектор залишається важливою сферою економічної діяльності та важливим чинником у створенні багатства й зайнятості, його роль в економіці змінюється. Нині, окрім необхідності забезпечення продовольчої безпеки, важлива низка й інших функцій сільського господарства, зокрема: екологічна, соціальна, ландшафтна, природоохоронна. Популярність питання багатофункціонального сільського господарства – наслідок поширення в суспі-

льстві усвідомлення того, що сільське господарство є не лише постачальником найважливіших продуктів харчування для існування людини, а й виробником товарів і послуг, які не оцінюються на ринку, але мають вагомe значення для людини та навколишнього середовища (Kasztelan, Nowak i Bujanowicz-Nagaś, 2019, s. 5), що органічно вписується у концепцію моделі економіки вражень.

Умовою виконання сучасних функцій сільським господарством є досягнення ним потрібного, конкурентного рівня економічної ефективності, вирішальним чинником чого є наявність якісного людського капіталу. Обмеження традиційних чинників виробництва, їхні повторюваність і відносна економічна доступність виправдовують необхідність дослідження ідентифікації та можливостей використання порівняно нетрадиційних ресурсів, до яких слід віднести людський капітал, у який трансформувались ресурси, які до відносно недавнього часу ідентифікувались як трудові. У цьому плані проблема ідентифікації особливостей сільського господарства як галузі національної економіки в контексті ефективного формування якісного людського капіталу на макро- і на мікрорівнях має важливе значення для вироблення відповідної стратегії розвитку цього процесу. До того ж, цілком логічно буде припустити, що пізнання цих особливостей об'єктивно створює потенційну платформу можливостей для їх використання як чинників сприяння підвищенню якості та ефективності застосування людського капіталу в підприємствах галузі, що, натомість, сприятиме

підвищенню ефективності їхнього функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праця, як чинник виробництва, завжди цікавила дослідників, хоча в різні періоди історії її роль трактували по-різному. У сучасній економічній науці ми маємо справу з принциповою зміною сприйняття чинника «праця». Основою цих змін є відхід від терміна «робоча сила» на користь терміна «людський капітал». Динамічність цього чинника виробництва зумовлює високий рівень уваги до нього як із боку вчених, так і практиків, дотичних до проблеми людського потенціалу та його якості, серед яких: Н. Бенько (2020), А. Брояка і Б. Ясінська (2020), І. Вініченко та В. Лапа (2019), Н. Горобець (2015), О. А. Грішнова (2006). Т. Кравченко (2013), Л. Курило (2019), О. Лелюк та В. Калінін (2018), Е. Лібанова (Людський..., 2006), О. Носик (2026), Д. Терещенко (2019), J. Dziwulski і St. Skowron (2019), C. Goldin and L.F. Katz (2020), Ł. Jabłoński (2021), Th. Shults (2014) та багато інших. Так, Н. Бенько наголошує, що людський капітал – це органічне поєднання природних здібностей і людської енергії та здоров'я з набутими загальноосвітніми і професійними знаннями, досвідом, які повинні приносити дохід, і що у трактуванні терміна «людський капітал» необхідно дотримуватись системно-компонентного підходу, який визначає компонентну структуру людського капіталу, та системно-організаційного підходу, що розкриває внутрішню організацію людського капіталу та взаємовідношення компонентів, які його утворюють, отриманих біологічно, отриманих у результаті навчання і отриманих через інвестиції в людину як носія людського капіталу, що забезпечують її накопичення певних якостей і здібностей (2013, с. 43). О. А. Грішнова дає логічне й найповніше визначення людського капіталу як сформованого та розвинутого у результаті інвестицій та накопиченого людиною запасу здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в економічній діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки

цьому впливає на зростання доходів свого власника (носія – авт.), підприємства та держави (2006, с. 52). О. М. Бородіна визначає людський капітал як сукупність проінвестованих суспільно доцільних виробничих та загальнолюдських навичок, знань і спроможностей, якими володіє людина, і зауважує, що інвестиції в людський капітал є необхідною умовою його якісного оновлення (2003, с. 47). На об'єктивності домінуючого значення людського капіталу в сучасній економіці наголошує Th. Szults: «Якби було можливо аналітично агрегувати всі форми людського капіталу в сучасній економіці, їх загальний запас значно перевищував би сукупні запаси всіх інших форм капіталу» (Shults, 2014, s. 14).

Наведені підходи дають підстави для визнання наявності можливостей галузевої диференціації змісту і якостей людського потенціалу. На особливості людського капіталу сільськогосподарських підприємств та сільської місцевості вказують О. Бородіна (2003), А. Линдюк (2010; 2011), В. Липчук (2008), А. Литвинов (2016), Л. Михайлова (2020), Л. Петришин (2017), П. Пивовар та А. Пивовар (2022), Л. Пронько (2022), І. Савіцька (2016), R. D. Bollman (1999), A. Kasztelan, A. Nowak, B. Bujanowicz-Haraś (2019), Kozera (2011) та ін. При цьому вчені зазначають, що ресурс людського капіталу не цілком залежить від демографічного потенціалу, оскільки країни з невеликим населенням можуть мати великі ресурси людського капіталу, і навпаки. Щодо аграрного сектора, кількість людей, які професійно займаються сільським господарством, зменшується, і це загальносвітова тенденція (Brodzińska, 2017, s. 42). А. Брояка і Б. Ясінська наголошують на низькому рівні здоров'я сільського населення та його охорони в Україні (2020, с. 75), що об'єктивно зумовлює необхідність створення умов для виправлення ситуації, для чого, на думку О. Лелюка та В. Калініна, потрібні відповідні інвестиції (2018, с. 885).

Проте загалом у літературі є багато неясностей, що не дає підстав говорити про зрілість дослідницької програми щодо цього типу капіталу (Jabłoński, 2021, s. 2): аспекти

формування якості людського капіталу під впливом особливостей сільськогосподарських підприємств та сільської місцевості й можливості застосування цих особливостей як чинників ефективного використання цього капіталу у працях перелічених учених і практиків простежується недостатньо, що обумовлює актуальність проведених досліджень.

Постановка завдання. Наше завдання – представлення результатів окремих елементів контриб'юторного дослідження людського капіталу як чинника ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств з урахуванням впливу специфіки галузі сільського господарства на його формування. Для досягнення окресленої мети в ході дослідження виконували комплекс завдань, основними з яких було окреслення чинників, які формують особливості сільського господарства як галузі, ідентифікацію впливу цих чинників на особливості функціонування сільськогосподарських підприємств і, відповідно, відображення наслідків цього впливу у формуванні якості їхнього людського капіталу.

Методика дослідження і матеріали. Елементами методики дослідження особливостей сільськогосподарських підприємств і їхнього впливу на формування їх людського капіталу були загальнонаукові методи наукової абстракції у поєднанні з діалектичним підходом до вивчення предмету дослідження та методом історичного й логічного в економічних дослідженнях. Застосування історичного методу дослідження – необхідна умова з'ясування не тільки суто історії розвитку економічної думки, а й змісту, напрямів і перспектив еволюції певних теорій (Носик, 2016, с. 9). Широко застосовано також аналітично-описовий метод та метод синтезу одержаних результатів. Методичний підхід до виявлення основних особливостей людського капіталу сільськогосподарських підприємств враховував, що носії людського капіталу цих підприємств – їхні працівники, джерелом поповнення яких є вихідці із сільської місцевості, яка також має свої особливості, що також позначається на специфіці людського капіталу. Отже, специфіка сільської місцевості

в сукупності із специфікою галузі сільського господарства органічно відображаються на особливостях функціонування сільськогосподарських підприємств і, відповідно, формують особливості їх людського капіталу, оскільки ставлять до нього специфічні вимоги. Особливості формування і функціонування людського потенціалу, зумовлені специфікою воєнного часу, не враховували як тимчасові.

У ході дослідження окресленої проблеми ідентифікації особливостей сільського господарства як галузі та їх впливу на формування і використання людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах інформаційною базою послуговували результати опрацювання причин виникнення цих особливостей та їх ідентифікації різними вченими на різних етапах процесу розвитку економічної думки, результати досліджень та аналізу зазначеної проблематики іншими науковцями і практиками, задіяними у сфері формування й використання людського потенціалу, а також доступні матеріали аналітично-статистичного характеру, можливість збору яких і доступу до яких об'єктивно обмежується умовами воєнної російської агресії на території України.

Виклад основного матеріалу. Із другої половини минулого століття багато міркувань щодо соціально-економічної проблематики зазнали впливу об'єктивно нової економіки. Це поняття тісно пов'язане з впливом людського чинника на економічне зростання. Сьогодні людський чинник економіки відіграє дедалі більшу роль в економічному розвитку суспільства окремих країн. Інвестиції в людський капітал, завдяки якому кожна організація отримує ідентичність, стабільність і здатність формувати і здійснювати безперервний технічно-технологічний і організаційний прогрес, часто є більш виправданими, ніж інвестиції в землю, будівлі або машини (Dziwulski і Skowron, 2019). Краще пристосування до мінливих економічних умов стає можливим за умови активного позитивного ставлення людського капіталу до навколишнього середовища, наявності відповідної кваліфікації або належного використання набутих навичок. Ці тенденції стосуються й

сільської місцевості. В умовах посилення конкуренції в сільському господарстві, як на національному, так і на глобальному рівнях, об'єктивно дедалі важливішою стає роль якості людського капіталу. Тому у своїй аграрній політиці окремі країни часто вживають заходів, спрямованих на заохочення сільськогосподарської діяльності людей, які належним чином до неї підготовлені та перебувають у періоді професійної діяльності.

До них належать також цілі, що визначаються структурною політикою Європейського Союзу (ЄС). Тому закономірністю розвитку країн світу є зростання значення інвестицій у людину для досягнення наступних етапів економічного прогресу. У літературі з цього питання витрати на освіту та охорону здоров'я трактуються як інвестиції в якість людського капіталу, потенціал якого зростає саме завдяки інвестиціям у людей, оскільки якість людського капіталу зростає не лише через: освіту, навчання та розвиток персоналу; міграції; нагромадження інформації та наукові дослідження, але також і через охорону здоров'я, що безпосередньо впливає на тривалість життя, життєву силу, енергійність людей (*Kapital...*, 2014, s. 44). І це справді має сенс, оскільки хворий чи із слабким здоров'ям працівник не має жодної можливості ефективно використати потенціал свого людського капіталу.

Визначаючи детермінанти здоров'я працівників сільськогосподарських підприємств і сільського населення, слід також враховувати специфіку праці людей, зайнятих у сільському господарстві, яка характерна різноманітністю виконуваної протягом дня діяльності, різними умовами праці, ненормованим робочим днем, які часто становлять 10–12 годин, що призводить до зміни ритму дня, зокрема, наприклад, різного часу прийому їжі. Також на стан здоров'я сільськогосподарських працівників негативно впливають несприятливі кліматичні умови: постійні зміни температури, сонячного освітлення, вологості повітря та сильні вітри. У сільській місцевості значно менше закладів охорони здоров'я порівняно з міськими тере-нами. Хоча, з кута зору сільських мешканців,

найважливішим є не так кількість закладів охорони здоров'я, як передусім їхня просторова віддаленість від місця їхнього проживання та можливість за потреби швидко до якогось із них дістатися. Варто наголосити, що в сільській місцевості за останні десятиріччя ситуація з охороною здоров'я дещо покращилася. Усі позитивні зміни, пов'язані з охороною здоров'я в селі, а також екологічні цінності (власна їжа, свіже повітря, можливості для відпочинку, а також фізичні зусилля, які постійно потрібні для виконання низки робіт), сприяють тому, що сільські жителі живуть довше порівняно з міськими, і середня тривалість їхнього життя значно зросла (*Kapital...*, 2014, s. 45–46), хоча зазначені переваги не реалізуються автоматично і потребують відповідної підтримки у формі відповідних інвестицій. Стан здоров'я та предиспозиція до здоров'я всього суспільства підтримують й інші процеси, які визначають прогрес і можливості соціально-економічного розвитку країни, тому що міцне і стійке здоров'я безпосередньо перетворюється на заангажованість та ефективність роботи людини, її досягнення у навчанні й освоєнні практичних навичок, у результаті чого досягається суспільний добробут.

Попри численні суперечки, питання людського капіталу вважається важливим і широко обговорюється в сучасній економічній науці. Часто наводять аргумент, що певні характеристики людей значною мірою визначають результати роботи або фінансові результати бізнес-організацій. Інакше кажучи, що вища якість людського капіталу, який характеризує людину або бере участь у функціонуванні підприємства, то більші різноманітні результати економічної діяльності. Велике значення, яке надається людському капіталу, також пов'язане зі структурними властивостями сучасної економіки. Домінування сектору послуг, заснованих на знаннях та інформації, означає, що економічний розвиток дедалі більше поєднується з використанням комерційно орієнтованих наукових досліджень, упровадженням інновацій та розширенням сфери знань і практичних навичок.

Сільське господарство також сприймається як сфера, яка потребує дедалі інтенсивнішого інтелектуального вкладу.

Актуальність досліджень людського капіталу сільськогосподарських підприємств зумовлює необхідність визначення й інших його особливостей у сільськогосподарських підприємствах та важливості формування цього виду капіталу (Кравченко, 2013, с. 142). На жаль, за спостереженнями останніх десятиріч, людський капітал села погіршився як якісно, так і кількісно (Линдюк та Савчук, 2010). Це, відповідно, ускладнює ситуацію із забезпеченням підприємств сільського господарства якісним кваліфікованим персоналом, що породжує необхідність удосконалення соціально-економічного механізму використання кадрового потенціалу на підставі пошуку напрямів відтворення людського капіталу в аграрній сфері за умов реального фінансового та матеріального обмеження ресурсів з урахуванням специфіки галузі й потреби комплексного вирішення проблеми її економічного зростання та підвищення ефективності функціонування (Вінніченко та Лапа, 2019, с. 4).

Сільське господарство загалом – особлива галузь народного господарства, тому що працівники в ньому мають справу з живою природою, яка істотно впливає на інші чинники виробництва. Звідси – роль здобутих знань у процесі навчання. Їхній рівень особливо важливий для людей, які керують сільськогосподарським підприємством, оскільки знання та вміння керівника безпосередньо позначаються на виробничому та фінансовому ефекті, який досягається від сільськогосподарської діяльності. Особливо в умовах загострення конкуренції фактор знань дедалі більше визначає розмір доходу від підприємницької діяльності. Тому необхідною умовою розвитку сьогодні є підвищення кваліфікації та інвестиції, зокрема в аграрну освіту, людей, які готуються стати фермерами. Навички, необхідні для ведення сільськогосподарської діяльності, фермер отримує в різні способи, але формальним їх відображенням є рівень освіти, як загальної, так і професійно-техні-

чної, особливо галузевої, тобто сільськогосподарської (Kapital..., 2014, s. 55).

Роль людського чинника в сільському господарстві зростає із загальним економічним розвитком, бо його значення і вплив на результати виражаються насамперед у здатності постійно пристосовуватися до умов, які динамічно змінюються, що особливо характерно для сільського господарства. Поточний стан розвитку економіки, у тому числі сільського господарства, низький рівень у ньому інновацій та конкурентоспроможності – наслідок її недостатнього забезпечення знаннями та інтелектуальним капіталом. Причини такої ситуації передбачають, серед іншого, низькі витрати на відповідну освіту та на науково-дослідну діяльність.

Сільське господарство – сектор економіки з порівняно найменш кваліфікованою робочою силою, хоча останніми роками в цій сфері відбулися певні позитивні зміни. Формальна освіта працівників сільського господарства вважається мірилом навичок управління господарством із цілковитим усвідомленням недосконалості цього показника. В умовах ринкової економіки цей фактор украй важливий. Високоосвічені люди не тільки легше сприймають динамічні мінливі умови, але й більше схильні до пошуку та впровадження нових рішень. Модернізаційні зміни в сільському господарстві та пошуки методів поліпшення економічного становища в селі пов'язані з підвищенням освіти аграрного населення. Хоча ніхто не ставить під сумнів необхідність підвищення рівня освіти та професійної кваліфікації працівників сільського господарства, прогрес у цій сфері наразі недостатній. Але людський капітал у сільському господарстві, виміряний чисельністю професійно активного населення та освітньою структурою, свідчить про сприятливі якісні зміни в аграрному секторі. Зростає кількість професійно зайнятих у сільському господарстві та відсоток осіб із вищою освітою, у тому числі сільськогосподарською. У цьому контексті сьогоднішніх студентів вважатимуть високоякісним людським капіталом після закінчення

навчання та виходу на роботу (Brodzińska, 2017, s. 47).

Проблему освіти населення, зокрема й сільського, слід розглядати в розрізі багатьох площин. З огляду на специфіку діяльності у сільськогосподарському підприємстві, його можна сприймати в багатьох аспектах, які можуть мати природний, соціальний, економічний чи технічний характер. Сільськогосподарська діяльність вимагає також знання соціальних і політичних відносин, законодавчих норм і методів роботи органів влади та організацій, що здійснюють постачання та закупівлю. Знання цих питань необхідні фермеру (сільськогосподарському працівнику) не тільки як основа для участі у громадському житті, а й як передумова для визначення можливостей розвитку господарства. Політичні, адміністративні та соціальні знання в періоди політичних змін мають вагомe значення для адаптації діяльності до мінливих умов (Kapitał..., 2014, s. 33).

Протягом багатьох років були значні диспропорції в освіченості населення між селом і містом, хоча освітні потреби зростають у сільській місцевості, як і в містах, тому варто наголосити, що останнім часом ці диспропорції зменшилися порівняно з попередніми роками. Водночас в освітній структурі сільського населення суттєво зменшилася частка осіб із початковою освітою. Імовірно, це явище було тісно пов'язане зі змінами демографічної структури, оскільки такий тип освіти стосується переважно вікових груп, які відвідували школи у міжвоєнний період. Хоча останніми роками фіксували позитивні зміни, зокрема подвоєння частки людей із вищою освітою, які проживають у сільській місцевості, зазначені відмінності щодо міського населення досі вагомi (Kapitał..., 2014, s. 33–35).

Використання досягнень біологічних наук, агротехніки та сучасних засобів виробництва стало для сільськогосподарських товаровиробників важливим шляхом досягнення ринкових переваг. Посилення конкуренції означало, що знання про процеси, які відбуваються в ринковому середовищі, стали

відігравати дедалі більшу роль. Однак економічний результат у сільському господарстві незмінно залежить від оптимального використання праці, капіталу та землі. Важливу роль у цьому процесі відіграє управлінський фактор. Цей останній елемент особливо стосується характеристик і ставлення людей, які керують сільськогосподарськими фермами. За сільськогосподарської діяльності велике значення знань та інформації спричинене низкою причин. Деякі з них характерні для регіону, інші характерні для сільського господарства всієї країни (Kapitał..., 2014, s. 53).

Можна припустити, що економічне середовище для ведення сільськогосподарської діяльності дедалі більше ускладнюється. Це супроводжується розвитком законодавчої бази, особливо у сфері аграрної політики. Аграрна політика ЄС і національна аграрна політика встановлюють різні, часто розбіжні або не зовсім взаємоузгоджені цілі для сільськогосподарських виробників. Окрім забезпечення економічної життєздатності сільського господарства, фермери мають підтримувати своєю діяльністю суспільство та навколишнє середовище. Реалізація цих завдань зводиться до необхідності дотримання низки стандартів і принципів. Процес посилення регулювання у секторі буде особливо помітним у зв'язку з упровадженням принципу перехресної відповідності. Отже, бенефіціари прямих субсидій, наприклад, у Польщі, мають відповідати низці вимог, спрямованих на те, щоб зробити європейське сільське господарство стійкішим і адаптованішим до соціальних потреб. Однак обов'язковою умовою застосування цих правил є їх знання сільськогосподарськими виробниками. Розширення сфери регулювання в галузі супроводжується підвищенням вимог ринку до якості сільськогосподарської продукції. І споживачі, і переробники інформують про попит на товари з високими смаковими якостями і харчовою цінністю. Також зростає інтерес до органічних екологічних продуктів. У такому разі процес виробництва дорогий і вимагає значних знань. Натомість пошук ринків збуту для цього виду товарів потребує інтенсивної інформаційної та маркетингової діяльності,

що, безперечно, також є викликом для людей, які керують сільськогосподарськими підприємствами і в них працюють. Побутує також аргумент, що нестабільність ринкового середовища зростає. Це має місце, серед іншого, в результаті нестабільності цін, здійснення інтеграційних процесів, процесів глобалізації та регулювання або інтенсифікації процесів зміни клімату. Спосіб зменшити невизначеність і, таким чином, досягти конкурентної переваги – це ухвалення точних виважених управлінських рішень, заснованих на корисній для ринку інформації.

У цьому контексті ключовим питанням є не лише можливість отримати доступ до знань, які є цінними з економічного кута зору, але й здатність і вміння інтерпретувати та використовувати їх на практиці. Особливості формування й використання людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах вирішальною мірою зумовлені впливом на всі умови життєдіяльності природного чинника, переплетенням біологічних і економічних процесів, технологічним відставанням окремих сільськогосподарських виробників і станом розвитку соціальної сфери села (Кравченко, 2013, с. 145). Тому людський капітал сільських територій – це особливий чинник подолання негативних наслідків деструктивного впливу руйнівних явищ і процесів на соціально-економічну й екологічну сфери сільської території (Пронько, 2022, с. 273).

У сільському господарстві головним засобом виробництва є земля з її родючістю, здатністю створювати умови для вирощування сільськогосподарських рослин і забезпечення кормами тваринництва, які значно диференціюються за територією, просторова різноманітність якої зумовлює різниці в собівартості продукції, трудомісткості робіт та їхній ефективності. Крім того, сільське господарство, з огляду на його залежність від природних умов, характерне нерівномірністю інтенсивності функціонування залежно від сезону року. Відмінною рисою галузі є також нижчий порівняно з промисловістю рівень фондоозброєності праці, її енергоозброєності та інноваційності виробництва (Кравченко, 2013,

с. 145), що в сукупності обумовлює і значні галузеві різниці в рівнях доходів, а отже, й у можливостях розвитку людського капіталу. Територіальна протяжність землі як головного засобу виробництва у сільському господарстві зумовлює специфіку впровадження інновацій на значних територіях, що потребує специфічних методів контролю й чітко налагоджених зв'язків між учасниками цього процесу, тим більше, що у сільському господарстві процес упровадження наукових досягнень безпосередньо поєднаний із живими організмами, біологічні особливості розвитку яких впливають на швидкість цього процесу. Залежність галузі від природних умов обумовлює також динамічність параметрів нових технологій у процесі їх впровадження, а також наявність значного часового лагу між здійсненням інновацій та одержанням від цього реальної віддачі, що накладає відповідні вимоги до якості людського капіталу в сенсі його кваліфікації, яка передбачає наявність творчих здібностей у безпосередніх працівників. До того ж, зазначена залежність обумовлює можливість виникнення абсолютно непередбачених обставин упровадження нових технологій і його наслідків (Саблук et al., 2010). При створенні відповідних умов значно зменшився б відтік молодих і кваліфікованих кадрів із сільської місцевості, що дало б підстави сподіватися на швидке відтворення сільських територій (Горобець, 2015).

Соціально-економічні зміни, зменшення попиту на робочу силу та кращу техніку змушують сільське населення відходити від сільського господарства та шукати альтернативні види діяльності для досягнення економічного задоволення. Це передбачає необхідність підвищення рівня професійної та загальної освіти. Отже, розуміння необхідності подальшої освіти та вдосконалення сільськогосподарським населенням, а також несільськогосподарським, має велике значення, оскільки багатофункціональний розвиток сільських територій зумовлює необхідність інтеграції дедалі більшої кількості несільськогосподарських функцій у сільський простір. Це створює можливості для сільського населення

отримати альтернативні джерела доходу. Проте менш освічене сільське населення найчастіше характерне низькою професійною та культурною активністю, що також гальмує можливості багатофункціонального розвитку сільської місцевості. Окрім того, розвиток несільськогосподарських напрямків господарської діяльності потребує вміння інформаційного пошуку, контактів із замовниками та одержувачами, пошуку ринків збуту тощо (*Kapital...*, 2014, s. 36).

Роль професійних знань для сільськогосподарських виробників дедалі важливіша, оскільки сучасне сільське господарство стає інтенсивнішим і точнішим, а також наукомістким і технологічно складним. У цій ситуації фермерам важко відповідати вимогам сучасного менеджменту без відповідної освіти та без можливості її розширення чи доповнення, щоб справлятися з динамічною мінливою реальністю. Відсутність навичок або зволікання з упровадженням технічного прогресу елімінує фермера з ринку. Виробникам, які хочуть розвивати свій бізнес, доведеться підтримувати клієнтів, яких шукають інші фермери. Тому їм знадобляться навички, пов'язані з упізнаваністю на ринку, встановленням контактів з одержувачами та створенням власного бренду. До таких дій змушують мінливі економічні умови та цивілізаційний прогрес.

Для якісного вдосконалення наявного людського капіталу в умовах зменшення його фізичних обсягів необхідні: формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я; впровадження інституційних змін у сфері надання освітніх послуг у частині розширення системи безперервної професійної освіти, систематизації надання консультаційних послуг, адаптації знань і навичок через підвищення кваліфікації до сучасних вимог господарювання (Савіцька, 2016, с. 77).

Висновки. Роль людського чинника в сільському господарстві зростає в міру загального економічного розвитку, тому що його

значення і вплив на результати виражаються насамперед у здатності постійно адаптуватися до плинних умов. Результати аналізу проблеми дають підстави для того, щоб особливості сільського господарства як галузі щодо людського капіталу сільськогосподарських підприємств віднести до групи зовнішніх чинників, які впливають на формування його якості та ефективності його функціонування. Внутрішні чинники цих процесів об'єктивно можуть стосуватись лише специфіки кожного конкретного сільськогосподарського підприємства, пов'язаної з його регіональною локалізацією та напрямками спеціалізації. І найзагальнішою групою чинників якості формування та ефективності використання людського капіталу сільськогосподарських підприємств є особливості сільської місцевості, що пов'язано, серед іншого, з тим, що це звичне середовище як для сільськогосподарських підприємств, так і для сільського господарства як галузі, і воно є основним джерелом формування людського капіталу цих підприємств шляхом поповнення його носія – трудових ресурсів.

Основні особливості сільської місцевості як джерела поповнення людського капіталу сільськогосподарських підприємств: порівняно низький рівень розвитку соціальної сфери, сільської системи охорони здоров'я, що спричиняє певні обмеження щодо культурного та загальноосвітнього розвитку сільських жителів та забезпечення для них високого рівня якості життя; обмеженість можливостей багатофункційного розвитку сільських територій, що знижує асортимент опцій використання сільського населення і обумовлює переважаче сільськогосподарське його використання.

Особливості сільського господарства як галузі, що обумовлюють специфіку людського капіталу сільськогосподарських підприємств та специфіку функціонування цих підприємств: тісне переплетіння дії об'єктивних економічних та біологічних законів; надзвичайно широкий асортимент виконуваних робіт, просторова розосередженість виробництва, тісний контакт із природним середовищем,

праця на відкритому повітрі, часто – під дією несприятливих погодних умов; порівняно низький рівень машино-, енерго- та фондоозброєності праці, інноваційності виробництва; нерегулярність і нерівномірність часу праці, її неритмічність і довготривалість; зростаюча знанне- та наукомісткість галузі та її продукції. Використання досягнень біологічних наук, агротехніки та сучасних засобів виробництва стало для сільськогосподарських товаровиробників важливим шляхом досягнення ринкових переваг.

Особливості сільськогосподарських підприємств та їх функціонування, що в сукупності визначають особливості людського капіталу: сезонність виробничих процесів і виконуваних робіт, довгий часовий лаг між здійсненням інновацій та одержанням віддачі від них, висока ймовірність виникнення непередбачуваних обставин і наслідків упровадження інновацій.

Особливості людського капіталу сільськогосподарських підприємств, зумовлені специфікою сільської місцевості, сільськогосподарської галузі та особливостями функціонування цих підприємств: необхідність наявності широкого асортименту кваліфікацій та здатності до постійного оновлення й самооновлення професійних знань і навичок, навичок пошуку необхідної інформації; здатності до виконання широкого профілю операційних завдань; міцного здоров'я та здатності до самооздоровлення, творчих здібностей; високий рівень інвестиційної привабливості через високу потенційну віддачу; висока здатність до адаптації до динамічних умов функціонування.

На найближчу перспективу найпривабливішими напрямками подальшого дослідження проблеми особливостей людського потенціалу сільськогосподарських підприємств є вивчення можливостей ефективного використання цих особливостей для підвищення ефективної реалізації потенціалу цього капіталу.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бенько, Н. М., 2020. Змістова характеристика та аспектизація компонентів структури людського капіталу. *Інноваційна економіка*, 7–8 (85), с. 42–48. DOI: 10.37332/2309-1533.2020.7-8.6.
- Бородіна, О. М., 2003. *Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку*. Київ: ІАЕ УААН.
- Брояка, А. А. та Ясінська, Б. О., 2020. Науково-теоретичні засади розвитку людського капіталу в сільській місцевості. *Економіка та управління національним господарством*, 42, с. 69–76. DOI: 10.32843/infrastruct42-12.
- Вініченко, І. І. та Лапа, В. О., 2019. Напрями підвищення якості людського капіталу в аграрній сфері. *Агросвіт*, 11, с. 3–9. DOI: 10.32702/2306"6792.2019.11.3.
- Горобець, Н. М., 2015. Вплив мотивації на підвищення ефективності використання трудових ресурсів в аграрних підприємствах. *Вісник Хмельницького національного університету*, 2 (2), с. 256–260.
- Грішнова, О. А., 2006. *Людський розвиток: навч. посіб.* Київ: КНЕУ.
- Кравченко, Т. О., 2013. Особливості розвитку людського капіталу в сільськогосподарських підприємствах. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*, 6 (75), с. 142–147.
- Курило, Л. І., 2019. Інтелектуальний капітал: галузеві особливості формування. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки»*, 4 (24), с. 89–94.
- Лелюк, О. Ю. та Калінін, В. В., 2018. Людський капітал як важіль антикризового регулювання: теоретико-методологічний аспект. *Економіка і суспільство*, 19, с. 881–887. DOI: 10.32782/2524-0072/2018-19-133.
- Линдюк, А. О. та Липчук, Т. В., 2011. Сільське середовище як чинник формування людського капіталу у сільському господарстві. *Агросвіт*, 13–14.
- Линдюк, А. О. та Савчук, С. П., 2010. Роль молоді в економічному розвитку сільських територій. *Економічні науки. Серія «Регіональна економіка»: збірник наук. праць Луцького національного технічного університету*, 7 (27), ч. 3, с. 286–293.

- Липчук, В. В. та Линдюк, А. О., 2008. Мотиваційні чинники працевлаштування молоді у сільськогосподарських підприємствах. *Економіка АПК*, 7, с. 131–136.
- Литвинов, А. І., 2016. Людський капітал в системі відтворення сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 8, ч. 2, с. 5–8.
- Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій*. 2006 / ред. Е. М. Лібанова. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України.
- Михайлова, Л. І., 2020. Управління розвитком людського капіталу в забезпеченні якості життя сільського населення. *Економіка АПК*, 5, с. 66–76. DOI: 10.32317/2221-1055.202005066.
- Носик, О. М., 2016. *Людський капітал інноваційного розвитку: економічні основи відтворення*: монографія. Харків: Вид-во НФаУ.
- Петришин, Л. П., 2017. Удосконалення процесів формування і використання персоналу сільськогосподарських підприємств як чинника їхньої економічної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 16, ч. 2, с. 65–68.
- Пивовар, П. В. та Пивовар, А. М., 2022. Сучасний стан розвитку людського капіталу сільських територій України. *Економіка та суспільство*, 38. DOI: 10.32782/2524-0072/2022-38-13.
- Пронько, Л. М., 2022. Особливості відтворення людського капіталу сільських територій. *Продовольчі ресурси*, 10 (18), с. 266–275. DOI: 10.31073/foodresources2022-18-26.
- Саблук, П. Т., Шпикуляк, О. Г., Курило, Л. І. та ін., 2010. *Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект*: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ.
- Савіцька, І. М., 2016. Відтворення людського капіталу сільської місцевості: сучасний стан та тенденції розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 8 (2), с. 75–78.
- Терещенко, Д. А., 2019. Генезис наукових підходів до теорії людського капіталу. *Публічне управління та митне адміністрування*, 4 (23), с. 90–101. DOI: 10.32836/2310-9653-2019-4-90-101.
- Bollman, Ray D., 1999. Human Capital and Rural Development: What Are the Linkages? *Agriculture and Rural Working Paper №39, Series 28025*, Statistics Canada, Agriculture Division, 36 p. DOI: 10.22004/ag.econ.28025.
- Brodzińska, K., 2017. Kapitał ludzki w aspekcie kapitału intelektualnego w rolnictwie. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego*, 17 (3), s. 39–48.
- Dziwulski, J. i Skowron, St., 2019. Kapitał ludzki w perspektywie strategicznej i operacyjnej – aspekty metodologii badań. *Zeszyt naukowy 175 SGH*, Warszawa, s. 35–48. DOI: 10.33119/SIP.2019.175.3.
- Goldin, C. and Katz, L.F., 2020. The Incubator of Human Capital: The NBER and the Rise of the Human Capital Paradigm. *Cambridge: National Bureau of Economic Research*, 26909, 26 p.
- Jabłoński, Ł., 2021. Ewolucja podejść do kapitału ludzkiego w naukach ekonomicznych. *Gospodarka narodowa – The Polish Journal of Economics*, 2(306), s. 91–120. DOI: 10.33119/GN/134630.
- Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*, 2014 / Red. Nauk. dr hab. Agnieszka Wrzochalska, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Kasztelan, A., Nowak, A. i Bujanowicz-Haraś, B., 2019. *Polskie rolnictwo wobec wyzwań współczesności. Tom 2. Wymiar społeczny i środowiskowy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie.
- Kozera, M., 2011. Kapitał ludzki jako składnik kapitału intelektualnego w rolnictwie. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego*, 11 (26)/1, s. 105–111.
- Schultz, Th. W., 2014. *Ekonomia kapitału ludzkiego*. Warszawa, Oficyna.

Стаття надійшла 05.04.2024

